

[२०६५ सालको पुरस्कार जगदम्बा-श्रीद्वारा सम्मानित विद्वान्
श्री रामशरण दर्नालको उद्गार]

आदरणीय अध्यक्षज्यू, माननीय नीलाम्बर आचार्यज्यू, युवराज नयाँघरेज्यू, मदन पुरस्कार गुठीका सञ्चालकहरू, उपस्थित सष्टा, पत्रकार बन्धु तथा गण्यमान्य व्यक्तित्व !

मेरो सानो मन्तव्य राख्ने अनुमति चाहन्छु-

वैदिककाल अधिका सङ्गीतलाई प्रागैतिहासिक कालको सङ्गीत भनिएको छ। यस कालका बारेमा त्यति थाहा पाइँदैन तैपनि उत्खननबाट केही कुरा पत्ता लाग्छन्। यसबाट त्यतिबेला पनि सङ्गीत कलाको अस्तित्व रहेका प्रमाण पाइन्छन्। वीणा, बंशी र मृदङ्ग अनि नृत्यमूर्तिहरूले ती कुराको पुष्टि गर्दछन्। ती मूर्ति र वाद्य यन्त्रहरूले त्यतिबेलाका तारवाजा, सुषिर वाजा र आनद्ध वाजाको प्रतिनिधित्व गर्दछन्। नृत्य मूर्तिले नृत्यकलाको प्रतिनिधित्व गरेको छ।

प्रजातन्त्रपछिको नेपाली सङ्गीत

करिब एक शताब्दीसम्म अन्धकारमा बन्द रहेको नेपालले क्रान्तिकारी वीर शहीदहरूको त्याग र वलिदानले गर्दा वि.सं. २००७ साल फागुन ७ गतेका दिन बल्ल उज्यालो किरण देख्न पायो। नेपाली जनता यो अपूर्व उपलब्धिले गद्गद थिए। गर्वले उनीहरूको छाती उचालिएको थियो। ती आफूलाई विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथासरह सम्झन्थे।

२००७ सालपछि उदाएको प्रजातन्त्रले नेपाली सङ्गीतमा पनि एउटा ठूलो उत्साह र जागरण ल्याइदियो। प्रजातन्त्रसंगसँगै रेडियो नेपालको जन्मले नेपाली सङ्गीतजगतमा एउटा नौलो आयाम थपियो। प्रजातान्त्रिक युगको थालनीसाथै अनेकौँ गायकगायिका, वादक-कलाकार, सङ्गीतकार

आदि नेपाली सङ्गीतमा देखापर्न थाले। यसका साथै जनस्तरबाट अनेकौं साङ्गीतिक र सांस्कृतिक संस्थाहरू स्थापना हुन थाले। सुषुप्त अवस्थामा रहेका लोकसङ्गीत र राष्ट्रिय सङ्गीत जुर्मुराउन थाले। सङ्गीतका विविध विधाहरूले फस्टाउने अवसर पाउन थाले। पहिले सेनामा मात्र ब्यान्ड थियो। अब प्रहरी (रक्षादल) को पनि आफ्नै ब्यान्ड स्थापना भयो। यसका संस्थापक ब्यान्ड मास्टर क्याप्टेन काले सुनाम थिए। अब शास्त्रीय सङ्गीतबाहेक लोकसङ्गीत, सुगम सङ्गीत र अर्केस्ट्राहरूको पनि अस्तित्व देखिन थाल्यो। वि.सं. २००७ सालमै सितारवादक लक्ष्मीनारायणले सितार चन्द्रिका प्रकाशित गरे। सङ्गीत शिक्षाका लागि पं. यज्ञराज शर्माको सक्रियतामा वि.सं. २०१२ सालमा नेपाल सङ्गीत महाविद्यालयको स्थापना भयो। यही वर्ष चन्द्रकुमार उपाध्यायले 'बाल सङ्गीत शिक्षा' प्रकाशित गरे।

२०१३ सालको राजा महेन्द्रको शुभराज्याभिषेकदेखि राष्ट्रिय संस्कृतिले गति लिन थालेको बुझिन्छ। यही अवसरमा देशमा पहिलोपल्ट नेपालका विभिन्न जिल्लाहरूबाट लोक-कलाकार फिकाइएका थिए। उनीहरूले राजधानीमा प्रथमपटक आफ्नो कलाको परिचय दिने अवसर पाएका थिए। यसै वर्ष राजा महेन्द्रबाट पं. यज्ञराज शर्मालाई सङ्गीतकलाको उत्कृष्ट उपाधि सङ्गीतशिरोमणि प्रदान गरिएको थियो। यो वर्षमा परशुरामभक्त माथेमाद्वारा लिखित सङ्गीत प्रवेशिका प्रकाशित गरिएको थियो। यसले सङ्गीत शिक्षणमा केही मात्रामा भए पनि योगदान पुऱ्याएको थियो।

२०१४ सालमा राजा महेन्द्रबाट नेपाली कला, साहित्य र संस्कृतिको आधारशिला 'नेपाली एकेडेमी' को स्थापना भयो। प्रथम कुलपतिका रूपमा स्वयम् राजा महेन्द्रबाट चान्सलर पद ग्रहण भयो। यसका उद्देश्यहरूअन्तर्गत सङ्गीतकला र नृत्यकलाको सिर्जना र अनुसन्धानलाई प्रोत्साहित गर्नु रहेको थियो। सर्वप्रथम सङ्गीत शिरोमणि पं. यज्ञराज शर्माले सङ्गीत विधाको प्रतिनिधित्व गरी यसको सदस्य हुनुभएको थियो।

२०१५ सालमा उ. गोविन्दलालको निर्देशनमा कवि तथा गीतकार म.वि.वि. शाहद्वारा रचित गीतको रेकर्डिङ्ग नारायणहिटी राजदरवारमै सम्पन्न भएको थियो। तीमध्ये 'हे वीर हिँड अधि सरी' र 'गर्छिन् पुकार आमा' ज्यादै लोकप्रिय भएका थिए। पछि अरू नेपाली तथा भारतीय सङ्गीतकारहरूले समेत 'उसैका लागि' गीत-सङ्ग्रहबाट सङ्गीतबद्ध गरेका थिए। यसै वर्ष होमनाथ पौड्यालद्वारा लिखित 'नेपाल गान मञ्जरी' स्वरलिपिसहित प्रकाशित भएको थियो।

२०१६ सालमा तत्कालीन सरकारले संस्कृति विभागको गठन गऱ्यो। यसै वर्ष काठमाडौँमा आधुनिक वाद्य-वादनको स्थापना गरियो। वि.सं. २०१६ सालसम्म नेपाली सङ्गीत र संस्कृतिको उत्थान र विकासको उद्देश्य लिएर धेरै संस्थाहरूको स्थापना भइसकेको थियो। यिनमा नेपाल नाटक सङ्घ, नेपाल कला केन्द्र, नवीन कलामण्डल, नासः खलः, जननाट्य परिषद् र ललितकला केन्द्र आदि मुख्य थिए। यीबाहेक विद्यालय र महाविद्यालयहरूमा आयोजना हुने सांस्कृतिक कार्यक्रमहरूले पनि आ-आफ्नो क्षेत्रबाट सघाउ पुऱ्याउँदै आए। यसै वर्ष नेपाल एकेडेमीको प्रथम जन्मजयन्ती नारायणहिटी राजदरवारमै तीन दिने भव्य कार्यक्रमका साथ सम्पन्न भएको थियो। नेपाल एकेडेमीले पहिलोपल्ट त्रिभुवन पुरस्कार र इन्द्रराज्यलक्ष्मी पुरस्कारद्वारा वैज्ञानिक नरबहादुर भारती र उस्ताद गणेशलाल श्रेष्ठलाई पुरस्कृत गरेको थियो। प्रारम्भमा यो पुरस्कारको रकम रु.१०,०००।- र रु. ५,०००।- को थियो।

२०१८ सालमा नेपाली सङ्गीतको व्यापक प्रचार-प्रसार र संवर्द्धनको उद्देश्य लिएर रत्न रेकर्डिङ ट्रस्टको स्थापना भयो। केही वर्षपछि यसले संस्थानको रूप लियो। अब यसलाई रत्न रेकर्डिङ संस्थान भनियो। वि.सं. २०१८ सालमा राजा महेन्द्रबाट उस्ताद गणेशलाल श्रेष्ठलाई वाद्यशिरोमणि र नरराज ढकाललाई सङ्गीतप्रवीण उपाधि प्रदान गरियो। नेपाली वाद्यवादन क्षेत्रमा वाद्यशिरोमणि सबभन्दा उच्च उपाधि हो।

नेपाली सङ्गीत प्रशिक्षणको इतिहासमा सम्बन्धित निकायबाट प्रारम्भ गरिएको प्रशिक्षण कार्य सर्वप्रथम नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानले वि.सं. २०२१ र २०२६ सालमा सञ्चालन गरेको त्रिवर्षीय योजना र पञ्चवर्षीय योजनाअन्तर्गतको तालिम योजना थियो। यसअन्तर्गत गायन, वादन र नृत्य गरी सङ्गीतका तीनै विधामा कलाकारहरू तयार गरिन्थे। यसबाहेक नाटकमा पनि तालिम दिइन्थ्यो। यसप्रकारको तालिम योजना केही वर्षअघिसम्म पनि सञ्चालित थियो। सांस्कृतिक संस्थानमा पनि यस प्रकारको तालिमको व्यवस्था थियो। केही वर्षदेखि त्यहाँ पनि यो कार्यक्रम बन्द गरिएको थियो। नेपाल अधिराज्यका विभिन्न भागमा रहेका कला-प्रतिभाहरूलाई एक वर्षदेखि दुई वर्षसम्म छात्रवृत्ति प्रदान गरिने त्यस प्रकारको विशेष तालिमले स्थानीय प्रतिभाहरू प्रशिक्षित भई आ-आफ्नो क्षेत्रमा गएर स्थानीय प्रतिभालाई तयार गर्न सघाउने गर्दथे। त्यस्ता प्रशिक्षित प्रतिभाहरू आज लोकप्रिय कलाकार र सङ्गीतकार बन्न पुगेका र उनीहरूमध्ये कतिपय कलाकार निर्देशकसमेत भएका उदाहरणहरू पनि दिन सकिन्छ।

वि.सं. २०२७ सालमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले राष्ट्रको उपहारस्वरूप प्रज्ञा-भवन पाउनु एउटा अविस्मरणीय सुखद घटना थियो। पहिले उसले भाषा, साहित्य, संस्कृति, कला, ज्ञान र विज्ञानको प्रतिनिधित्व गरेको थियो भने नवगठित प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको संस्कृति, कला, ज्ञान र विज्ञानको प्रतिनिधित्व गरेको थियो। नवगठित प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको विधेयकअनुसार भाषा-साहित्य, सङ्गीत, नाट्य, कला-कौशल र संस्कृति-सामाजिक शास्त्रको प्रतिनिधित्व गर्छ। पहिले छ विधा थियो भने हाल आठ विधा समावेश गरिएको छ। समानुपातिक ढङ्गले सबै विधाको विकास होस् भनेर ती आठ विधालाई चार विभागमा बाँडिएको छ। पाँच कुलपति र छ उपकुलपतिलगायत धेरै सदस्यहरू देखिसकेको वर्तमान प्रज्ञा-भवनले आफ्नो पज्ञा-ज्योति देशका कुनाकापचासम्म पुऱ्याउन सके यसको सार्थकता र महत्त्व अझै बढ्ने थियो।

प्रज्ञा-भवनको विशाल रङ्गमञ्चमा धेरै राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय साङ्गीतिक र सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू सम्पन्न हुँदै आएका छन्। विशिष्ट पाहुनाहरूदेखि लिएर राष्ट्रध्यक्ष र सरकार प्रमुखहरूमा नेपालको साङ्गीतिक र सांस्कृतिक फलक प्रदर्शन गर्ने एक मात्र रङ्गमञ्च बन्न पुगेको छ। राष्ट्रको सांस्कृतिक धरोहरको रूपमा रहेको प्रज्ञा-भवनले धेरै कुराको सुधारको अपेक्षा राखेको छ।

वि.सं. २०४१ सालदेखि नेपाली सङ्गीतजगतमा एउटा नयाँ प्रविधि देखा पर्‍यो। श्रोताहरू जहाँ रङ्गमञ्चमा गएर कला प्रदर्शन हेर्ने, रेडियो खोलेर गीत-सङ्गीत सुन्थे, अबदेखि टेलिभिजनको पर्दामा गाएको, बजाएको, नाचेको प्रत्यक्ष दृश्य देख्न सकिने भयो। नेपाल टेलिभिजनको स्थापना नेपाली सङ्गीतको प्रचार-प्रसारमा एउटा टेवाको रूपमा लिन सकिन्छ। विश्वभर चलेको विद्युतीय सञ्चार प्रणालीबाट नेपाल मात्र अलग्गिन सक्तैनथ्यो। अब त नेपालमै पनि अरू च्यानलहरू देखा पर्दै छन्। नेपाल टेलिभिजनले आफ्नो छोटो जीवनकालमै नेपाली सङ्गीतकलालाई जसरी प्रस्तुत गर्दै आएको छ— क्षमतालाई हेरेर निकै प्रभावी रहेको अनुभव गर्न सकिन्छ।

राष्ट्रिय सङ्गीत

वास्तवमा प्रजातन्त्रको उदयपछि मात्र नेपाली सङ्गीतमा राष्ट्रिय भावनाका गीतहरू देखा पर्न थालेका हुन्। वि.सं. २००७ सालपछि देखिएको राष्ट्रिय जागरण र सांस्कृतिक लहरको वातावरण नेपाली मानसिकतामा अभूतपूर्व उत्साह थियो।

राष्ट्रकवि माधवप्रसाद घिमिरेको 'गाउँछ गीत नेपाली' ले एकातिर तहल्का मच्चाएको थियो भने म.वि.वि. शाहको 'हे वीर हिँड अघि सरि' पनि लोकप्रिय रहेको थियो। कवि भूपि शेरचनको 'यो नेपाली शिर उचाली' ज्यादै लोकप्रिय राष्ट्रिय गीतहरूमध्येको थियो। नेपाली कवि तथा गीतकारहरूले थुप्रै राष्ट्रियगीतको रचना गरे। नेपाली राष्ट्रियगीतहरू तत्कालीन राजनीतिबाट पनि प्रभावित नरहेका हैनन्।

तर शुद्ध राष्ट्रिय भावनाबाट प्रभावित गीतले नै अमरता प्राप्त गर्दछन् । रेडियो नेपाल र टेलिभिजनले राष्ट्रियगीत भनेर प्रसारण गरेका राष्ट्रिय गीतहरूमध्ये कतिपयलाई वास्तवमा राष्ट्रियगीत भन्न सकिने-नसकिने अनुसन्धानकै विषय बनेको छ । जुनसुकै देशले पनि राष्ट्रगान (सलामी) र राष्ट्रियगीत निर्धारण गरेको हुन्छ ।

सङ्गीतकलामा राष्ट्रियताको कुरा उठ्दा यसका सबै विधा र पक्षमा विचार गर्न कर लाग्छ । भनाइको तात्पर्य नेपाली राष्ट्रिय सङ्गीतमा केवल गीतका शब्द मात्र राष्ट्रिय भावनाका भएर पुग्दैन । त्यो गीतको भावभूमि, पृष्ठभूमि, सङ्गीत, वादन आदि पनि नेपालीत्वले भरिएको हुनु आवश्यक छ । केवल शब्दले मात्र हैन, अपितु लय, ताल र वादनमा पनि नेपालीपन हुनु जरुरी हुन्छ । गीतकार, सङ्गीतकार, गायक, वादक सबैले आफ्नो मौलिकता र नेपालीपनको रक्षा गर्नुपर्छ । नेपाली शब्दका गीत, विदेशी वा फिल्मी धुन, बाहिरी प्रभावको गायन, विदेशी वाद्ययन्त्रहरूको वाहुल्य आदिले नेपाली मौलिक सङ्गीतको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् । यसैले हाम्रा गीतकार, सङ्गीतकार, वादक, कलाकार, गायक र गायिकाहरूले नेपालीपनको मौलिकतामा गम्भीरतापूर्वक ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ । नेपालीपन र शैलीको रक्षा गरिएन भने भविष्यमा पछुताउनुवाहेक बाँकी केही रहने छैन । नेपाली राष्ट्रिय गीत वा सङ्गीत शुद्ध हुँदैन भन्ने आग्रह हुनु अस्वाभाविक हैन । यतिमात्र हैन, हाम्रो मानसिकता र चेतनामा पनि नेपाल र नेपालीत्वले पूर्ण स्थान पाउनुपर्छ अनि मात्र नेपाली राष्ट्रिय सङ्गीतको कल्पना गर्न सकिन्छ । यसमा सङ्गीतप्रेमी श्रोताहरूको पनि त्यत्तिकै महत्त्वपूर्ण भूमिका रहनु आवश्यक छ ।

आफ्नो अस्तित्वप्रति सजग र सचेत नभई कसैले पनि स्वयम्को वास्तविक परिचय दिन सक्दैन । सर्वप्रथम हामीले आफूलाई एक स्वाभिमानी नेपाली नागरिकको रूपमा चिनाउनु आवश्यक छ । यसो भएमा हामी आफ्नो स्वत्वको रक्षा गर्न समर्थ हुनेछौं ।

सङ्गीतकलाको विविध विधामा ग्रन्थ प्रकाशन हुन बाँकी नै रहेको छ। सामान्यतः अहिले टङ्कारो अभाव अनुभव गरिएका विषय हुन्-नेपाली सङ्गीत कोश, सङ्गीत इतिहास, नेपाली सङ्गीतशास्त्र, अन्वेषण र अध्ययनका आधारमा तयार पारिएका नेपाली सङ्गीतका विविध विधा यी सब विधा पूर्ण भएमा मात्र नेपाली सङ्गीत शिक्षणमा केही प्रगति हुन सक्ने आशा गर्न सकिन्छ। यसले गर्दा साङ्गीतिक जगत्को प्राज्ञिक क्षेत्र पनि फराकिलो हुँदै जाने आशा गर्न सकिन्छ।

सङ्गीत विधा

नेपाली सङ्गीतमा मुख्यतः चार विधामध्ये गायन, वादन र नर्तन (नृत्य) को अनुभव गर्न सकिन्छ। यसरी विचार गर्दा गायनमा-लोकसङ्गीत, शास्त्रीय सङ्गीत। वादनमा-लोक वादन, शास्त्रीय वादन। नर्तनमा-लोकनाच, शास्त्रीय नृत्य। यी मुख्य विधाअन्तर्गत अरू पनि धेरै विषय समावेश हुन सक्छन्।

लोकसङ्गीत

नेपाली लोकसङ्गीत हजारौं वर्षअघिदेखि गाउँदै आएको छ। प्राचीन सङ्गीतको प्रतीक भएकाले यसलाई 'अपौरुषेय' भनिएको छ। त्यसवेलादेखि गाउँदै आएका लोकगीतका रचनाकारहरू को-को हुन् भन्ने अनभिज्ञ छ। यसैले त्यस्ता लोकगीतलाई अपौरुषेय भनिएको हुन सक्छ। तर अध्ययन र अन्वेषण भएमा केही त अवश्य नै फेला पर्ने छन्। प्राचीनकालदेखि नेपाली लोकसङ्गीतमा गाउँदै आएका त्यस्ता लोकगीत जन-जनको कण्ठबाट निस्कदै ठाउँ-ठाउँमा अलग-अलग किसिमले गाइन्छन्। लोकसङ्गीतमा निश्चित व्याकरण र नियम नभई श्रुतिपरम्परामा एक-अर्काले गाउने भएकाले एकै प्रकारको नहुनु स्वाभाविकै छ। लोकगीत नै देशको ढुकढुकी र आत्मा हो। यसैबाट शास्त्रीय सङ्गीतले पनि नियमबद्ध भई जन्म लिने आधार पाएको छ। कतिपय राग लोकगीतबाटै जन्मेका छन्।

नेपाल लोक-सङ्गीत र संस्कृतिले समृद्ध देश हो । अनेकौं जात, जाति र जनजातिहरू बसोबास गर्ने प्रकृतिमय नेपाल साँच्चि नै एउटा सुन्दर फूलबारी हो । मेचीदेखि महाकालीसम्म मात्र नभई नेपाली जाति जहाँसुकै रहे पनि आफ्नो सङ्गीत, संस्कृति, विर्सैका हुँदैनन् । देउरालीपिच्छे भाका फेरिने हाम्रो लोकगीत विश्वको अद्वितीय साङ्गीतिक भण्डार हो । यहाँ केही जातिले आफूलाई यसैमा समर्पित गरी लोकलाई मनोरञ्जन दिलाउँदै आएका छन् । त्यस्ता जातिहरूमध्ये मुख्यतः गाइने र वादी देखा पर्दछन् । यसो त दमाई र हुड्केहरूलाई पनि यस सन्दर्भमा सम्झन नसकिने हैन, तर उनीहरूका पेसा अरू पनि छन् । नेपाली लोकसङ्गीतको संरक्षण र संवर्द्धनका लागि धेरै काम गर्न बाँकी छ । सर्वप्रथम त यसलाई मासिन नदिन लोप हुन लागेका दुर्लभ भाकाहरूको सङ्ग्रह आवश्यक छ । म्युजिक नेपालले यसतर्फ देखाएको अभिरुचिलाई सकारात्मक मान्नुपर्छ ।

शास्त्रीय सङ्गीत

शास्त्रीय सङ्गीतलाई अर्को अर्थमा वैदिक सङ्गीत पनि भनिन्छ । वेदवाट उत्पत्ति भई व्याकरण र शास्त्रवद्ध सुर-तालमा कठोर नियमपूर्वक गाइने भएकाले यसलाई शास्त्रीय सङ्गीत भनिएको हो । ऋषि-मुनि र सङ्गीतका पारङ्गत सङ्गीतज्ञहरूवाट यसलाई गाउँदै आएको पाइन्छ । नेपाली सङ्गीत इतिहासमा मल्लकालदेखि नै शास्त्रीय सङ्गीतको महत्त्व रहिआएको छ । मल्ल राजाहरूले शास्त्रीय सङ्गीतमा पुस्तक मात्र लेखेनन्, उनीहरूले आफ्नो प्रशस्तिमा सङ्गीतको विशेषण पनि थपे । आफूले रचेका रचनामा राग र तालको उल्लेख गरी शिलालेखसमेत तयार गराए । शास्त्रीय सङ्गीतका गायक पं. यज्ञराज शर्मा सङ्गीतशिरोमणिको उच्च पदवीले विभूषित हुनुभयो । उहाँले त्रिभुवन प्रज्ञा-पुरस्कारसमेत प्राप्त गर्नुभयो । नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको सङ्गीत विधाका संस्थापक सदस्य हुने सौभाग्य पनि उहाँलाई नै प्राप्त भएको थियो । वि.सं. २०२२ सालमा उहाँले अवकाश पाएपछि सङ्गीत

विधा खाली नै रहेको थियो हालको नयाँ व्यवस्था अनुरूप सङ्गीतप्रवीण नरराज ढकाल सङ्गीत विधाको सदस्यको रूपमा आसीन हुनुहुन्थ्यो ।

नेपाली शास्त्रीय सङ्गीतमा केही पुस्तक प्रकाशित भए, केही प्रकाशित हुने तरखरमा छन् । यसो हुँदाहुँदै पनि ती पुस्तकहरूले पाठ्यपुस्तकबाहेकको उपयोगिता हासिल गर्न सकेका छैनन् । शास्त्रीय सङ्गीतको उच्चतम आदर्शलाई तिनले प्रतिनिधित्व गर्न सकेका छैनन् । यसैले नेपाली शास्त्रीय सङ्गीतको प्राचीन परम्परादेखि आजसम्मका सन्दर्भलाई जोडेर शोधग्रन्थहरू अध्ययन गरी प्रकाशित गर्न आवश्यक भएको छ । यसो भएमा सङ्गीतशास्त्रको मूल आधार शास्त्रीय सङ्गीतमा केही ठोस उपलब्धि हुने थियो ।

लोक वादन

नेपाली लोकसङ्गीतमा लोकवाद्य र वाद्यवृन्द समृद्धिशाली रहेको छ । वादनका चारै श्रेणी तत्, सुपिर, आनद्ध र घन नियमा विद्यमान छन् तारका बाजाहरूमा गजले रेटेर बजाइने र कोट्याएर बजाइने दुवै थरी लोक-वाद्य नेपाली सङ्गीत वाद्यमा रहेका छन् । फुकेर बजाइने बाजाहरूमा बाँस, काठ, तामा, पित्तलबाहेक सिड र मानव नली हाडका सुपिर वाद्यसमेत रहेका छन् । तीमध्ये कतिपय बाजा छिद्रविहीन छन् भने कतिपय छिद्रसहितका छन् । यसैगरी आनद्ध श्रेणीका तालबाजाहरू लोकवाद्यमा प्रचुर रहेका छन् । तिनमा खरी हालेका र नहालेका दुवै बाजा पर्दछन् । ढोल, डम्फु, मादल प्रकृतिका अनेकौँ बाजा नेपाली लोक-सङ्गीत वाद्यमा प्रचलित छन् । घनवाद्यमा कतिपय बाजा धातुका, कतिपय बाजा इँटका र कतिपय बाजा माटाले बनेका पनि छन् । यी लोकबाजाहरू विभिन्न जाति र समूहहरूमा बज्दै आएका छन् । कतिपय जातिहरूले यिनलाई आफ्नो पुख्र्यौली र पेसेवर वाद्ययन्त्र ठानेका छन् । लोकबाजा (समूह) का विभिन्न समूहहरू चाडपर्व, जात्रा-मात्रा र राष्ट्रिय उत्सवहरूमा प्रत्यक्ष अनुभव गर्न सकिन्छ । सबै बाजाको आ-आफ्नो महत्त्व र इतिहास रहेको छ ।

शास्त्रीय वादन

नेपाली सङ्गीतमा गायनमा भन्दा बढी सङ्ख्या वादनमा देखा पर्छ । नेपाली शास्त्रीय वादनमा बाँसुरी, तबला, सितार, सरोद, इसराज, सन्तुर, जलतरङ्ग, सनई, हार्मोनियम आदि बज्दै आएका छन् । ती बाजाहरू एकाकी र समूहमा पनि बज्ने गर्दन् । वादनमा पनि सबभन्दा बढी सङ्ख्या सितारको देखिन्छ ।

प्रारम्भमा वाद्यशिरोमणि गणेशलाल श्रेष्ठले शास्त्रीय वाद्यवृन्दको संरचना गर्नुभयो । उहाँको शेषपछि कृष्णनारायण श्रेष्ठले धेरै शास्त्रीय वाद्यवृन्दको रचना गरेका थिए । त्यसपछि केही वाद्यवृन्द गोपालनाथले तयार पारेका थिए । आजकाल त्यो पनि एकप्रकारले बन्दजस्तै हुन पुगेको छ । एकाकी, युगल, वादन भने रेडियो र टेलिभिजनबाट बराबर प्रसारण हुने गरेका छन् । यतिका सङ्ख्यामा देखिने वादक कलाकारहरूबाट एउटा भव्य शास्त्रीय सङ्गीतको वाद्यवृन्द रचना हुन सक्थ्यो । केही व्यावसायिक समूहबाट यस्तो प्रयास भएको बुझिन्छ तर संस्थागत रूपमा भने उदासीन नै देखापरेको छ । विज्ञ, सङ्गीतज्ञ र सङ्गीतकारहरूलाई यसतर्फ उत्साहित गरी विशेष सङ्गीत रचना (वाद्यवृन्दका लागि) तयार पार्न सकिने थियो ।

लोकनृत्य

नेपाली लोकसङ्गीतमा लोकनृत्यको ज्यादै ठूलो भूमिका रहेको छ । आफ्नो जीवनमा एकफेरा नगाएको र ननाचेको मान्छे नेपाली हुँदैन भन्ने भनाइ, नेपाली लोकनृत्यको प्रवृत्तिलाई विचार गर्दा हो नै जस्तो लाग्छ । नेपाली लोकनृत्य प्राचीनकालदेखि अनेकौँ जातजाति र जनजातिहरूमा प्रचलित हुँदै आएको छ । तीमध्ये कतिपय लोकनाच लोप पनि भइसके कतिपय नयाँ किसिमका लोकनाचहरू देखा पर्दै छन् । केही लोकप्रिय नाचहरू भने अद्यावधि नाचिँदै आएका छन् । ती लोकनाचका नाम मात्र लिदा पनि सैकडौँको सङ्ख्या पुग्न सक्छ । नेपालको

कुनाकाप्चामा रहेका अनेकौ लोकनाचहरूलाई प्रकाशमा ल्याउन अझै बाँकी रहेको देखिन्छ । नेपाली लोकनाचको समग्र अध्ययनका लागि सबभन्दा पहिले तिनको सचित्र सङ्कलन र पूर्ण विवरण प्राप्त गर्नु आवश्यक हुन्छ । यसरी सङ्कलित लोकनाचहरूलाई अन्वेषणको आधारमा सर्वसाधारणमा प्रदर्शन गर्नुका साथै पुस्तकाकारमा प्रकाशन गर्नु पनि आवश्यक हुन जान्छ । नेपाली लोकनाचमा आधिकारिक ग्रन्थको आवश्यकता रहेको छ ।

शास्त्रीय नृत्य

नेपाली शास्त्रीय नृत्यको सन्दर्भमा विचार गर्दा हाम्रो नृत्यशास्त्रीहरूले कुन चाहिँ नृत्यलाई शास्त्रीय नृत्य भनेका हुन् ? त्यो शास्त्रीय ग्रन्थको कमीले वा सर्वसम्मत आधारको कमीले हो यसै भन्ने स्थिति देखापरेको छैन । प्रधान नाट्यमण्डलले यसतर्फ केही प्रयास गरेको देखिन्छ तर त्यो विषय सर्वसम्मत भइसकेको देखिदैन । शास्त्रीय नृत्यको रूपमा भरतनाट्यम, कथक, कुचिपुडी, मणिपुरी आदिलाई नै मानिएको छ । नृत्य शिक्षण पनि यिनैको आधारमा चल्दै आएको छ । ती शास्त्रीय नृत्यहरू बराबर प्रदर्शन पनि भइरहेछन् । तर नेपालको समृद्ध नृत्यपरम्परामा शास्त्रीय आधार भएका हजारौं वर्षअघिदेखिका नृत्यहरू नहोलान् भन्न सकिन्न । शोध र अनुसन्धान गरेमा नेपालका नृत्यहरूमा प्रशस्त शास्त्रीय आधारहरू भेट्न सक्दछन् । यसका लागि नेपाली नृत्यशास्त्रीहरूको प्रयास अघि सर्नुपर्ने देखिन्छ । नृत्यका विविध विधा र प्रकरणहरूका नृत्यशास्त्रीहरूले सर्वसम्मत भएर एक-एक आधारभूत शास्त्र नृत्यकलामा दिनसकेमा परम्परागत नेपाली नृत्यहरूले पनि शास्त्रीयता प्राप्त गर्न सक्ने आधार तयार हुनेछ ।

अन्तमा नेपाली सङ्गीतकलाको विकासका लागि राष्ट्रियस्तरका स्वदेशी र विदेशी वाद्ययन्त्रहरूले पूर्ण राष्ट्रिय वाद्यवृन्द र अन्तर्राष्ट्रिय वाद्यवृन्दको आवश्यकताबारे यस पङ्क्तिका लेखकले धेरै लेखमा कुरा उठाएको हो । तर यसतर्फ कसैको ध्यान गएजस्तो लागेन ।

नेपाली सङ्गीतका विविध पक्ष र विधा ती वाद्यवृन्दहरूविना पूर्ण हुन सकिरहेका छैनन्। सक्षम संस्थाहरूले यसतर्फ ध्यान दिनु आवश्यक छ। राष्ट्रिय वाद्यवृन्दहरूले स्वदेशी सङ्गीतको प्रतिनिधित्व गर्छन् भने अन्तर्राष्ट्रिय वाद्यवृन्दहरूले विश्वसङ्गीतको परिचय दिलाउँछन्। आजको विश्वमा यी दुवैको नितान्त आवश्यकता छ। यी दुवै वाद्यवृन्दहरूको निर्माणले नेपाली सङ्गीतका सबै विधाको विकास सम्भव हुन जान्छ। यसो भएमा नेपाली सङ्गीतले एउटा नयाँ आयाम पाउनेछ, यसको विकासको मार्ग प्रशस्त हुनेछ। राष्ट्रको गौरवको रूपमा रहेको नेपाली सङ्गीत-संस्कृतिको प्रभाव देशान्तरमा समेत बढ्नेछ।

अन्तमा मेरो जीवनभरको योगदानलाई मनन गरी 'मदन पुरस्कार' गुठीले मलाई पुरस्कृत गरेकोमा गुठीका अध्यक्ष श्री कमल दीक्षितज्यू प्रति कृतज्ञतासाथ आभार प्रकट गर्दछु। गुठीका निर्णायकहरू प्रति पनि हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु। 'जगदम्बा-श्री' जस्तो उच्चकोटीको पुरस्कार ग्रहण गर्न पाएकोमा आफूलाई भाग्यमानी सम्झेको छु। पुरस्कारले मेरो जीवनमा एउटा ठूलो प्रेरणा मिलेजस्तो अनुभव भइरहेछ। यसबाट मलाई ठूलो हौसला मिलेको छ। यहाँ उपस्थित स्रष्टाहरूप्रति फेरि एकपटक धन्यवाद ज्ञापन गर्दै विश्राम लिन्छु।

धन्यवाद !

